

Граматиализирани употреби на глаголите от семантичното поле на притежанието в славянските езици

Маргарита Младенова (София)

Статията се посвещава на 70-годишния
юбилей на проф. д-р Иван Куцаров

Статията разглежда някои употреби на посесивни глаголи с функция на вспомогателен или модальный глагол в славянских языках. Такие употребления появляются не только у самого исследованного глагола имѣти 'иметь', но также и у дати 'дать' и възти 'взять'. Подчеркивается необходимость анализа семантического развития посесивных глаголов с исторической и синхронной точек зрения.

The paper deals with the usage of possessive verbs as auxiliaries or with the function of modal verbs in some Slavic languages. Such usages are typical not only of the Slavic verb имѣти 'have', but also of дати 'give' and възти 'take'. The need to analyse the semantic development of the possessive verbs in a historical and synchronic aspect is stressed.

Ключови думи: посесивни глаголи, славянски езици, лексикална семантика, граматиализация

Граматиализацията е процес, дефиниран често с оглед на различни страни от развоя на езиковата система (срв. напр. Ницолова 2012: 50–51 и посочените там мнения). При анализ на конкретни лексеми или група лексеми, особено в исторически план, трябва да се има предвид, че граматиализацията протича в продължителни периоди от време, като определени типове значения постепенно увеличават честотата си на употреба и в резултат на това затвърждават ново (допълнително за първоначалната семантика на думата или нейните словоформи) граматично значение, с което започват да се употребяват стереотипно и без изключение (срв. Майсак 2000: 10–11). Подобен тип употреби в славянските и изобщо в индоевропейските езици развива на първо място глаголят *съм*, който е класическият т.нар. спомагателен глагол в тези езици, но не е единствен. Тук ще се спрем на група глаголи, които в славянското езиково семейство развиват в различна степен граматиализирани значения с много разнообразен характер – глаголите от семантичното поле на притежанието.

1. В най-голяма степен досега е привличал вниманието ядреният за семантичното поле на притежанието глагол *имам*, който в българския език е развил пълна степен на граматиализация в няколко случая. От възможните в българския език 45 семантични типа глаголни форми (+ 2 модални и 4 императивни), посочени напр. от В. Косеска в Българско-полската съпоставителна граматика (2011: 106–109), 11 се образуват с помощта на глагол *имам*. Повечето от тях са свързани с негацията и имат отношение към темпоралната ориентация по отношение на бъдещо действие, независимо дали е определяно спрямо настоящия (по терминологията на авторката едновременен със състоянието на говорене) или спрямо предходен ориентационен момент.

а) Най-елементарната темпорална ориентация от този тип се осъществява при изразяването на отрицателно бъд. вр. с помощта на конструкцията *няма да* + спрегаемата форма на глагола в сег. вр. (у Косеска-Тошева два основни типа, образувани с помощта на св. и несв. глаголи – отбелязаните с № 12 и 13 *няма да пиша*, *няма да напиша* – 2011: 107). В това отношение българският език се отличава от останалите славянски езици, в които за образуване на бъд. вр. от несвършени глаголи се използва бъд. вр. на глагола *съм* + инфинитив на спрегаемия глагол, а отрицателната

форма за бъд. вр. представлява отрицателната форма на глагола *съм* за бъд. вр. + инфинитив, докато при свършените глаголи положителната бъдеща форма е практически тази за сегашно време, а при отрицание се използва отрицателната форма на съответния свършен глагол във формата му за сег. вр. Като се вземе предвид, че в български *да*-конструкцията е функционален еквивалент на инфинитива в останалите славянски езици, можем да кажем, че главната разлика между българския и останалите славянски езици се състои в употребата на глагол *имам* с функцията на спомагателен глагол при отрицателните форми за бъд. вр., докато *да*-конструкцията функционално съвпада с инфинитива. Важно е да се отбележи, че към всички глаголни форми в българския език, чиято положителна бъдеща форма се образува с помощта на производни от глагола *хотѣти*, в отрицанието се появяват форми, образувани от глагола *имам*: № 16 и 17 *нямаше да пиша, нямаше да напиша*, № 19 и 20 *нямаше да съм писал, нямаше да съм написал*, № 31 и 32 *нямало да съм писал, нямало да съм написал*, № 43 и 44 *нямало да съм писал, нямало да съм написал*¹. Изключение прави само отрицанието при *futurum exactum* (*ти не ще да си писал/написал* и *ти не ще си писал/написал*), където не се използва глаголът *има* (срв. Косеска-Тошева 2011: 53). В случая особено важно е, че отрицателният *futurum exactum* от този тип е стилистично маркиран и това трябва да се смята за съществена характеристика с оглед на неговата структура и на възможността да изразява определено темпорално и модално значение във всички случаи. Погледнато в диахронен план, те се отличават и с известна архаичност, по-силно проявена при втората конструкция. Самостоятелно е положението на формите от типа „*имам направено*”, което не се свързва само с отрицанието и не корелира с форми-наследници на стбълг. *хотѣти*.

От семантично гледище граматикализираните значения, свързани с отрицанието, са близки до характерното за българския език екзистенциално значение на безличното *има* и могат да се разглеждат като основаващи се върху неговата семантика. Във връзка с това не може да остане незабелязан фактът, че „поведението” на *има* с екзистенциална семантика в славянските езици показва съществени различия между положителната и отрицателната форма. Например в широк севернославянски ареал отрицателните форми за изразяване на съществуване и наличие се базират именно върху отрицателната форма на глагола *има* (всъщност *няма*), докато положителните форми, с които са взаимозаменяеми при трансформиране от негация към афирмация, са форми от глагол *съм* (напр. пол. *je* : *nieta*, брус. *e* : *nyama*, укр. *є* : *neма*). В друга част от славянския езиков ареал и наличието, и отсъствието се изразяват само с помощта на глагол *съм* (срв. рус. *есть* : *нет*, чеш. *je* : *není*).

В българския език максималната степен на граматикализация на бъд. вр. се извършва на базата на стбълг. глагол *хотѣти* – *хотѣтъ*, чийто петрифициран наследник е нбълг. частица *ще*. В това отношение той съществено се отличава от останалите славянски езици в областта на формите за бъд. вр. Отрицателните български форми за бъд. вр. обаче се сближават с отрицателните екзистенциални употреби в останалите славянски езици.

б) Вниманието на изследователите привличат и друг тип граматикализирани употреби на *имам* в славянските езици – *имам* + мин. страдателно причастие, които мнозина автори смятат за възникване на нов перфект в славянските езици. Трябва да отбележим, че обединяването на тези употреби на базата само на формалното сходство основателно е критикувано от А. Попова като недостатъчно обосновано поради някои

¹ Формалното съвпадение на № 31, 32 и № 43, 44 се дължи на способността им да изразяват омонимно *futurum претерити* и *futurum exactum* с преизказване, които авторката разграничава на базата на семантиката въпреки съпадението на формата (Косеска-Тошева 2011: 108–109).

функционални различия в отделните езици (по-специално между български и полски – срв. Попова 1977: 113–116). Разглеждането на тези употреби напр. в чешки като завършена граматикализация на нов перфект (у Начева-Марванова 2009) се натъква на едно съществено възражение – пълната степен на граматикализация на дадено езиково явление не би трябвало да е съвместима със стилистична маркираност на формите, каквато авторката констатира въз основа на анализиранияте корпусни данни. Затова бих допуснала по-скоро, че граматикализацията на нов перфект е в напреднала фаза в чешкия език в неговата общоразговорна форма на съществуване, но смятам, че още не може да се говори за окончателно установяване на нова морфологична категория перфект в цялата система на чешкия език, тъй като разглежданите форми са стилистично маркирани. При това развитието на отделни не книжовни форми в течение на XIX и XX в. в чешкия език показва, че не можем да смятаме за господстваща тенденцията към проникване на разговорни елементи в книжовната норма. Налице е по-скоро обратна тенденция – към изразено диференциране между езиковите средства, осъзнавани като книжовни и престижни и разговорните, характерни за устните форми на съществуване на езика, на първо място т. нар. *obecná čeština* или *běžně mluvená čeština*. Във връзка с това положение като окончателно установена граматикализация на нов перфект можем да тълкуваме само употребите в книжовната норма, използвана в република Македония, където стилистично неутрални форми от типа *го имам дойдено*, *го имам видено* показват пълната формализация на съответната морфологична категория при стилистична неутралност на формите. В по-слаби степени на граматикализация, често съпроводени от стилистична маркираност, подобни конструкции се появяват в повечето от съвременните славянски езици (срв. напр. в бълг. *тук го имаме писано/написано* и т.н.).

в) Близост с граматикализираните значения в отрицателно бъдеще време проявяват употребите на *имам* в българския език, при които очаквано бъдещо действие се изразява с помощта на двучленно сказуемо с участието на безличната форма *има* + *да*-конструкция на основния глагол (срв. *има да стават и други събития*, *има да патии*, *има да ни разправя врели-некипели*), при които обаче отново може да се говори за изразена експресивност на изказа, понякога достигаща до закана. В известен смисъл те могат да се разглеждат като положителен корелат на отрицателното бъд. вр., който обаче именно поради експресивната си натовареност е еквивалентен на негативната форма само формално, що се отнася до „чистата” форма, докато неутралният функционален еквивалент в синхронен план е представен от формите за бъд. вр., образувани с помощта на частица *ще* (срв. *ще стават и други събития*, *ще патии*, *ще ни разправя врели-некипели*). Този факт сам по себе си може да се разглежда като свидетелство за семантичната независимост на положителните и отрицателните форми на глаголите помежду им, като в определени случаи семантичните корелации стават напълно независими от формалната страна.

г) Още една от формите, образувани с помощта на *имам*, но този път в спрегаемата форма в трите лица и двете числа + *да*-конструкция: *имам да уча*, *имам да ходя някъде* и т.н. могат да бъдат разглеждани като форми, обърнати към бъдещето, но натоварени и със съществено модално значение. Те отново се образуват със същия глагол и по този начин сближават българския език с чешкия, където глаголет *mít* има широко разпространено модално значение (срв. Адамец 1974; Мразек 1973). В това отношение от съществена важност е близостта на бъд. вр. и модалността, тъй като бъдещите (следходните по отношение на състоянието на говорене) действия още не са осъществени и те имат стойност на възможност, отразяват намерение за извършване на дадено събитие или очакване за възникване на дадено състояние (срв. Косеска-Тошева 2011: 51–53). Това отношение на бъд. вр. и модалността се проявява особено ярко в

стбълг. форми с *хотѣти*, при които модалното значение постепенно преминава във футурално в историята на българския език (срв. Паласова 2005). Още по-интересно е положението на чешкия глагол *mít* в модалната му употреба, която в определени случаи може да изразява и недоверието на говорещия към предаваната в изказването информация, т.е. като частичен еквивалент на българските преизказни форми (срв. Адамец 1974: 146–150).

Изброените дотук форми, образувани с помощта на глагола *имѣти*, са свидетелство за близостта на граматикализираните употреби до аналогични явления в рамките на синтактичната съчетаемост, от които те обикновено са почерпани в исторически план. Българските положителни форми за очаквано бъдещо действие, образувани с помощта на *има*, не се разглеждат в стриктната система за анализ на семантичната категория време на Косеска-Тошева (2011: 49–54), защото при тях значението не е чисто темпорално и се наблюдава подчертана роля на модалния елемент. Но при анализ на изходната семантика на глагола е оправдано да бъдат включени всички форми, независимо от това дали значенията им са изцяло граматикализирани, или по-добре изразен остава модалният елемент. Разгледано в такъв ракурс, отношението между българския и чешкия език показва две състояния, които са резултат от сходни потенциални възможности, чието развитие завършва с различен резултат, т.е. в чешкия език се запазва на първо място модалното значение, докато в български то се превръща в преходен етап, на базата на който се развиват отрицателните форми за бъд. вр., без да са отпаднали напълно модалните форми за бъд. вр., които се запазват като периферни в количествено отношение за системата (с изразен стилистичен оттенък). За назоваване на тези потенциални възможности предлагаме работния термин „семантичен потенциал”, схващан като първичното значение на посесивните глаголи, което дава възможност за употребата им в речта с разширяващ се кръг от значения, възниквали в течение на самостоятелното развитие на славянските езици, изхождайки от първичното общо състояние.

2. С особена близост до ядрения за посесивното семантично поле глагол *имам* се отличава неговият каузативен корелат *дам*, разглеждан в семантично отношение като съчетание от посесивна и каузативна сема (срв. Апресян 1962: 9–11). Неговата способност да изразява значения, близки до граматикализираните, не привлича така силно вниманието на изследователите, тъй като обикновено е смятана за част от лексикалното му значение. Например в чешкия език лексикалните значения на *dát* са многобройни и включват еквиваленти на българските *поставям (dát vázu na stůl), оценявам/поставям оценка (dát žákovi jedničku)* и др. В исторически план и с оглед на граматикализацията обаче от особено значение е употребата на *дам* със значение ‘позволявам, допускам’. В средновековните славянски текстове, най-вече в молитвите, изрази от типа *Дай, Боже!/Не дай, Боже!* са масово застъпени. Трудно е да се установи доколко определящо за това разпространение в професионален контекст е въздействието на старобългарския книжовен език и доколко подобни употреби са били характерни за праславянския език като цяло. В наше време изрази като чеш. *Dej Bůh!/Nedej Bůh!* могат да се разглеждат по-скоро като фразеологизми-формули, но употребата в тях на глагола *дати* заслужава самостоятелно проучване на базата на синхронна и историческа ексцерпция. Във всеки случай тя не може да се разглежда изолирано от характерните за разговорния български език двучленни сказуеми като *дай да видя, дай да предприемем нещо* и дори, както се появява в анекдотичен контекст *Дайте да дадем!* Граматикализирането на този тип употреби има опора в първичното значение на глагола, означаващо физическо подаване или предаване на предмет, независимо дали за постоянно, като предаване на собственост, или с някаква временна

цел (срв. напр. стб. *хлѣвъ нашъ насѣщънъзи дждь намъ дьньсь*). Ограничеността на тяхната употреба до рамките на разговорния език може да се разглежда като резултат както от въздействието на книжовната норма, която отдава предпочитание на формите с *нека*, така и в частност, на някои въздействия на невинаги сполучливата преводаческа практика (срв. по-подробно Младенова 2006).

3. В аналогични двучленни сказуемни конструкции участва и българският глагол *взема*, чиято употреба с граматикализирана функция не е характерна само за българския език (срв. Кънчев 2010). Изразително личи граматикализацията при такива сказуеми, където изходната семантика на двата глагола не е съзвучна (както напр. в *да вземе да го донесе*), а напротив – противоречива (напр. *да не вземеш да се откажеш; а тя взе, че го остави*). Значението на българските съчетания с участие на *взема* е изцяло фазово (ингресивно) и в това отношение показва съществени различия напр. с употребата на аналогичната руска конструкция с *взять*, която означава подчертана неочакваност и изненада от страна на говорещия (срв. представения съпоставително разгледан чешки и руски материал у Младенова 2011). Проучванията на този вид конструкции обикновено се съсредоточават върху степента на граматикализация на непосесивните значения, която често се разглежда като „десемантизация” (срв. Чакърова 2006), но за нас тук граматикализацията на употребите изглежда по-скоро като хиперсемантизация, тъй като освен изходното си значение глаголят придобива и нови, системни функции в рамките на езика като цяло. При това първичното значение в рамките на езиковата система не отпада, просто старото и новото значение се реализират в различни употреби при запазване на формалните особености на глагола, без да възникват специализирани форми, както при *имам* > *има*.

4. В заключение можем да кажем, че появата на граматикализирани употреби на глаголите от семантичното поле на притежанието, макар и застъпена в различна степен при различните глаголи, показва потенциалната възможност този тип глаголна семантика да се разширява в различни направления и да придобива модални и фазови отънъци при участието си в сложни сказуеми, където значението им се доближава до това на спомагателните глаголи. В чешкия език например се говори за оксиларизация на глагола *mít* (срв. Начева-Марванова 2009: 14–17). Същевременно в българския език глаголите от семантичното поле на притежанието са в състояние да образуват и вериги от по няколко глагола [напр. *да взема да стана да ида да направя нещо за него, дайте да идем да го попитаме, (ще/да) имаш да вземаш* и т.н.], които също са стилистично маркирани и не могат да се разглеждат като напълно граматикализирано неутрално изразно средство, но показват определен потенциал в това направление.

Проблематиката на граматикализираните и модалните значения при посесивните глаголи е пространна и не може да се вмести в ограничения обем, с който разполагаме тук. Целта на настоящия кратък обзор е да покаже, че развитието на този тип значения не е нито изолирано явление за който и да било от славянските езици, нито е изцяло резултат от външни влияния. Без да подценяваме включването на отделните славянски езици в различни езикови съюзи със съседните им неславянски езици (както например балканския езиков съюз за българския език), упоритата поява на граматикализирани значения именно при тази група глаголи показва, че вероятно в самата изходна семантика на глаголите от едно и също семантично поле е била заложена потенциална възможност за развитие на модални и граматични значения в различните им употреби.

Библиография

- Адамец 1974: Adamec, P. Muset nebo mít? (K vyjadřování kategorie *obligatornosti* v současné češtině na pozadí ruštiny). – In: T. I. Konstantinová, A. G. Široková a M. Zatovkaňuk, red. *Konfrontační studium ruské a české gramatiky a slovní zásoby*. Praha, UK, 1974, 133–152.
- Апресян 1962: Апресян, Ю. Д. *Экспериментальное исследование семантики русского глагола*. Москва, Наука, 1962.
- Косеска-Тошева 2011: Косеска-Тошева, В. *Българско-полска съпоставителна граматика*. Т. 7. *Семантичната категория време*. София, АИ „Проф. Марин Дринов“, 2011.
- Кънчев 2010: Кънчев, И. Семантика, типология и произход на конструкцията *вземам/взема че (та, и) + глагол* от свършен вид. – *Съпоставително езиковедие* 2010, № 3, 40–45.
- Майсак 2000: Майсак, Т. А. Грамматикализация глаголов движения: опыт типологии. – *Вопросы языкознания*, 2000, № 1, 10–32.
- Младенова 2006: Младенова, М. Езикова динамика и глобализация. (За отражението на преводаческата практика върху отделни езикови употреби). – *Българска реч*, XII/2006, № 1, 10–16.
- Младенова 2011: Младенова, М. Несколько фразеологических единиц с сопоставительной и прагматической точки зрения. – В: *Оломоуцкие дни русистов*, Оломоуц, 5–9.IX.2011.
- Мразек 1973: Mrázek, R. Funkční distribuce habere a esse v slovanské větě. – In: *Československé přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů (Varšava 1973)*, 1973, 175–182.
- Начева-Марванова 2009: Načeva-Marvanová, M. *Perfektum v současné češtině. Korpusová studie jeho gramatikalizace*. Praha, Lidové noviny, 2009.
- Ницолова 2012: Ницолова, Р. За формалните промени при граматикализацията. – В: *Езикът на времето. Сборник с доклади по случай 70-годишния юбилей на проф. д.ф.н. Иван Куцаров*. Пловдив, УИ „Паисий Хилендарски“, 2012, 50–58.
- Паласова 2005: Pallasová, E. Staroslověnské infinitivní konstrukce s имѣти а хотѣти. – *Slavia* 74 (2005), № 2–3, 149–156.
- Попова 1977: Попова, А. Някои особености на „имам“ + минало страдателно причастие в български и полски. – В: *Kategorie werbalne w języku polskim i bułgarskim*. Warszawa, 1977, 113–116.
- Чакърова 2006: Чакърова, Кр. Наблюдения върху съвременното функциониране на два типа модални конструкции с десемантизирани глаголи. – В: *Научни трудове*. Т. 44, № 1, сб. А, 2006 – Филология, ПУ „Паисий Хилендарски“, 2006, 173–186.

Екскерпирани източници:

- М. Булгаков. Мастер и Маргарита. електронна версия.
- М. Булгаков. Майстора и Маргарита. София, 1996.
- M. Bulgakov. Mistr a Markétka. elektronické vydání.
- Д. Димов. Тютюн. София, 1953.
- D. Dimov. Tabák. Praha, 1973.
- Д. Димов. Табак. Москва, 1975.
- J. Hašek. Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války. Praha, 1983.
- Я. Хашек. Приключенията на добрия войник Швейк през световната война. София, 1983.
- Я. Гашек. Похождения бравого солдата Швейка во время мировой войны. Москва, 1963.
- Český národní korpus SYN 2010.

e-mail: margo@slav.uni-sofia.bg